

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

כרך לד, תשמ"ג

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

דוגמות מיוחדות של הומונימיות

א. בשתי דרכים מתהווים הומונימים בלשון, והן: התלכדות פונטית והתפרדות סמנטית (מלבד השפעות שפה זרה). יש התלכדות פונטית, כאשר שתי מלים, שהיו שונות בצלילן (ובמשמעותן), מזדהות פונטית בשל מעתקי הגאים: כך, למשל, "צר₁" = 'מצומצם, לא רחב', ו"צר₂" = 'אויב' היו שונות בצלילן בשלב קדום יותר של הלשון, כאשר ההגה הראשון היה במלה אחת צ (השוה השורש הערבי $\text{ص} = \text{קָשַׁר}$), ובשנייה צ' (השווה $\text{ج} = \text{הזיק}$). אלה ייקראו הומונימים פונטיים. התפרדות סמנטית אפשר להדגים בשלושת ההומונימים "קרן₁" = 'זיו קשה בראש בעלי חיים מסוימים', "קרן₂" = 'פלי נגינה', "קרן₃" = 'הון יסוד'. מלים אלו נובעות ממלה אחת, שנפרדה לשלוש, כאשר התרחקו משמעויותיה זו מזו, עד שאין הדובר מקשר ביניהן. אלו ייקראו הומונימים סמנטיים¹.

זוהי דעה נפוצה ומקובלת על הפול. כך כתב סטפן אולמן בספרו הקלאסי "סמנטיקה" (אולמן, עמ' 176), וכך אנו מוצאים גם אצל ג'ימס פֶר (פֶר, עמ' 126, 174), ולא בזה אני מבקש להאריך את הדיבור. הדבר שאני רוצה להעלות כאן הוא, שיש

1. בדוגמות אלו, ובדוגמות שיבואו, חילקנו את ההומונימים, כפי שהם מחולקים ב"מילון החדש" של אבן-שושן.

בעברית (ואף בשפות אחרות) דרך שלישית ליצירת הומונימים, והיא תהליך מורפולוגי: יש הומונימים, שנתהוו ע"י גזירת מלים משני שרשים שונים (שלכל הפחות אחד מהם אינו מגזרת השלמים) בשני משקלים שונים. אלו ייקראו אפוא הומונימים מורפולוגיים. זוהי קבוצה מצומצמת, ואלה הן הדוגמות שנודמנו לי עד פה.

1. המלה "תְּכוּנָה₁" שבפסוק "צורת הבית ותְּכוּנָתוּ ומוצאיו ומובאיו וכל צולְתוּ . . . הודע אותם" (יח' מג, יא) הוראתה 'מידה, איכות', והיא גזורה מן השורש "תכן" = 'מדד'² על משקל פְּעוּלָה.

לעומתה המלה "תְּכוּנָה₂" שבמשפט "בשתי החצרות רבתה התְּכוּנָה" (ביאליק, מובא אצל אבן-שושן) הוראתה 'הכנה', והיא גזורה מן השורש "כּוּן", כמו "תרומה" מן "רום", "תקומה" מן "קום" וכיוצא בהם³.

2. "מוֹרָה₁" = 'מלמד' הוא בינוני של הפעיל מן השורש "ירה".

"מוֹרָה₂" = 'מורד' בפסוקים "שמעו נא המְרִים" (במ' כ"י), "בן סורר ומְרָה" (דב' כא, יח) ואחרים הוא בינוני קל של השורש "מרה" הקרוב ל"מרד".

2. כך גם במילון של בן-יהודה; דעה אחרת במילון המקראי של בראון-דריר-פריגס.

3. כך המלים ערוכות אצל בן-יהודה, אלא שקוא מבאר "תכונה₂" (נחום ב"י) = 'אוצר' (בן-יהודה, עמ' 7743 ב. א. תכונה). אשר ל"תכונה" שהיא 'אסטרונומיה', זוהי הרחבת משמעות של "תכונה₁" על-פי הערבית هَيْئَة.

3. "מָצָה₁" = 'לחם שלא החמיץ' אולי גזורה היא מן השורש "מצץ", על משקל פִּעְלָה.
- "מָצָה₂" = 'מריבה', כגון "הן לריב וּנְצָה תצומו" (יש' נח,ד), בא מן "נצה", במי"ם תחילית של המ עקל, כמו "מָכָה" מן "נכה".
4. "שָׁבוֹת₁" = 'שיבה', כגון "ושבתי את שְׁבוֹת עמי ישראל ויהודה" (יר' לג), משורש "שוב" במשקל בעל סיומת "—ות". ויש אומרים, שהוראת המלה היא 'מצבו של השבוי', או 'קהל השבויים', מן "שבה"⁴.
- "שָׁבוֹת₂" = היא מלה מתחום ההלכה, המציינת מעשה שהוא אסור בשבת אף על פי שאינו מלאכה גמורה, מפני שהוא מונע את מנוחת השבת, את השביתה המוחלטת מן העבודה⁵.
- השורש "שבת" המשקל פִּעוּל.
5. "מָסָה₁" היא מלה יחידאית במקרא בפסוק "לְמַסַּת נְקִיִּים יִלְעַג" (איוב ט, כג), המתפרשת לפי עניינה 'יאוש' או 'כיליון', מן השורש "מסס".
- "מָסָה₂" = 'ניסיון', מן השורש "נסה". ממנה גם "מָסָה" כשם מקום: "ויקרא שם המקום מָסָה ומריבה על ריב בני ישראל ועל נִסְתָּם את ה'" (שמ' יז,ז). ממנה גם "מָסָה" = 'חיבור עיוני קצר', תרגום של האנגלית essay. גם המלה האנגלית הוראתה המקורית 'ניסיון', ויש בין המלים שבשתי הלשונות דמיון צליל (אטימולוגיה עממית).

4. ראה בראון-דרייבר-בריגס בערך הזה.

5. ראה פירוש הרמב"ן על התורה, וי' כג,כד.

6. "הַתְרוֹצֵץ₁" = 'דחק ודחף זה את זה', בניין התפולל
מן "רצץ" = 'שבר'.

"הַתְרוֹצֵץ₂" = 'רץ לכאן ולכאן', בניין התפולל מן
"רוץ". מלה שנייה זו שכיחה בלשון ימינו, ואילו בפסוק
"ויתלצו הבנים בקרבה" (בר' כה, כב) נראה, שהפועל שייך
לשורש "רצץ"⁶.

7. "גָּבּוּי₁" = 'גבייה', שם־פעולה של הפועל "גבה",
אם פי בחריגה מסוימת מן הרגיל, פי הפועל משמש בבניין קל,
ואילו משקל זה של שם־הפעולה קשור בבניין פיעל. המלה
מצויה בלשון חכמים ואף בדברי רש"י: "זמן גיבוי שכרו כל
היום" (וי' יט, ג).

"גָּבּוּי₂" = 'תמיכה'. המלה נוצרה מן "גב", כתרגום
לאנגלית backing, למורת רוחם של המדקדקים, כמו "מיסוי"
מן "מס".

8. נוסיף גם את הזוג "מוֹסֵר₁" = 'תוכחה', מן "יסר",
ו"מוֹסֵר₂" = 'מסולק', בינוני הפועל של "סור", אע"פ שאינו
שייך לרשימה זו בזכות מלאה, כיון ש"מוסר₂" אינו ערך מילוני
לעצמו, אלא צורה נטויה של "הסיר — הוֹסֵר".

התופעה מעניינת היא, אך קבוצת הומונימים זו קטנה
מאוד, כפי שאמרנו מראש. המחבר יהיה אסיר תודה לכל קורא,
אשר ימציא לו דוגמות נוספות.

6. כך בראון-דרייבר-בריגס ואבן-שושן. על התפלגות מפרשי התורה
בפסוק הזה ראה מורשת, עמ' 99-101.

ב. בדוגמות שהבאנו ההומונימיות היא בין לְקָסְמוֹת, כלומר בין ערכים מילוניים על כל צורותיהם: כאשר מטים על אחת מן המלים שצורתן "תְּכוּנָה". מקבלים צורות נטויות אף הן ההומונימיות: "תכונת", "תכונתי", "תכונות", "תכונותיו", וכו'.⁷ תופעה שונה היא זו, שְׁבָר מְכַנֵּה בשם ההומונימיות חלקית (בָּר, עמ' 127, 129–130), והיא הזדהות צורנית של צורות נטויות בודדות מתוך פאראדיגמות של שני שמות. בָּר מביא לדוגמה את צורת הריבוי "שְׁבוּעוֹת" של שני השמות השונים "שְׁבוּעַ" ו"שְׁבוּעָה", ואת צורת הריבוי "בְּקָרִים" של "בְּקָר" ושל "בְּקָר". ההומונימיות חלקית זו שכיחה, בפרט, אם נכלול בה גם צורות נטויות של חלקי-דיבר שונים: "תָּנָם" הוא 'בלא מחיר' וגם 'החן שלהם'; "בְּבָר" הוא שם-עצם וגם פועל; "בֵּיתִי" הוא שם-עצם בכינוי המדבר, 'הבית שלי', וגם תואר, 'של הבית', 'רגיל בבית'; שם-העצם "שׁוּבָה" שבפסוק "בְּשׁוּבָה וְנַחַת תִּנְשָׁעוּן" (יש' ל, טו) זיהה לציווי "שׁוּבָה" שבכמה פסוקים, כגון, "שׁוּבָה אֵלַי כִּי גֹאֲלֹתֶיךָ" (יש' מד, כב). תופעה זו ביאר ר' אברהם אבן עזרא, כאשר כתב על הפסוק "כִּי מִשְׁחָתָם בָּהֶם מוֹם בָּם" (וי' כב, כה): "משחתם" — המ"ם נוסף והתי"ו שורש מגזרת השחתה, ומ"ם 'להלית להם מִשְׁחָתָם' (שמ' מ, טו) שורש, והתי"ו נוסף" — כלומר הצורה "מִשְׁחָתָם" שבספר ויקרא היא מן המלה "מִשְׁחָת" מן השורש "שחת" והוראתה 'ליקוים', וזו שבספר שמות מן המלה "מִשְׁחָה" מן השורש "משח", והוראתה 'חִלְקָם'. גם התואר "אֲשִׁיר" מן השורש "ישר" והעתיד "אֲשִׁיר" — גם ב"התרוצץ" יש ההומונימיות מורפולוגית, פי לדעת כמה חוקרים כל בניין של פועל הוא לְקָסְמָה לעצמה.

של הפועל "שיר" הם הומונימים חלקיים; עליהם נוסדה
התשובה המוחצת של אותו נהג, אשר נשאל "האם האוטופוס
הזה ישיר?" וענה "בודאי! וגם ירקוד!"⁷

ג. דומה לתופעה האחרונה היא ההזדהות של שתי צורות
נטויות בתוך פאראדיגמה אחת, בשרשים שלא מגזרת השלמים
(פָּר, עמ' 130); נקרא להן הומונימים דקדוקיים. נביא לדוגמה
"נְשָׂא", העשוי להתפרש כקל עתיד מדברים (שוה ערך
ל"נְשָׂמַר"), כנפעל עבר נסתר (—"נְשָׂמַר"), כנפעל בינוני (—
"נְשָׂמַר"), וכפיעל עבר נסתר (—"שְׂמַר"). כמו כן "יַעֲלֶה" עשוי
להיות עתיד נסתר של קל ושל הפעיל ("יִכְתֹּב", "יִכְתִּיב"), והוא
הדין של "יִלֵּין"⁸.

בשם זה של הומונימיות דקדוקית מכנה שארל בפאלי
(פאלי, עמ' 172) תופעה דומה לזו שתיארנו, אך לא זהה, והיא
הומונימיות של צורנים דקדוקיים, הקיימת אף בשרשים שלמים.
לדוגמה: הצורן הדקדוקי של הצורה "הִתְּפַתְּבוּ" מציין הן עבר
נסתרים הן ציווי רבים, כנגד תפקידיהם של שני צורנים נבדלים

7א. [וכבר הצביעה המסורה על "כ בתרי לישני", והרשימות ידועות,
פגן "אכלה ואכלה", סעיף 59, עמ' 62-65. — נ"ר.]

8. מורשת, עמ' 104. לפי מינוחנו כך מתמינות הדוגמות שבמאמר:
"התרוצץ" מציג הומונימיות מורפולוגית, "אגור" שהוא בינוני פעול מן
"אגר" וקל עתיד מדבר מן "גור", וכן "תְּשִׂי" ו"ךְדו" שבאותו סעיף —
הומונימיות חלקית; ויתר הדוגמות — הומונימיות דקדוקית משני הסוגים
המתוארים בדברינו.

בפניינים האחרים: "פְּתָבוּ" ו"פְּתָבוּ"; הצורן הדקדוקי של הצורה "יָקַן" מציין עבר ובינוני, פנגד "פְּתַב" ו"כֹּתַב" שבפעלים אשר תנועת עי"ן הפועל שלהם פתח; הצורן של "תְּשַׁמֵּר" מציין הן נוכח הן נסתרת, פנגד "שְׁמַרְתָּ" ו"שְׁמַרְהָ" שבזמן עבר.

עניין ההומונימיות פרשה חשובה היא בחקר הלשון, וכאן הצענו כמה פרטים של הפרשה הזאת.

ציונים ביבליוגרפיים:

מנחם מורשת, "רש"י על הומונימים דקדוקיים בתורה", בית מקרא, חשל"ח (א, עב), עמ' 93-117.

Charles Bally, *Linguistique générale et linguistique française*, 4me éd., Berne 1965

James Barr, *Comparative Philology and the Text of the O.T.*, Oxford 1968

Stephen Ullmann, *Semantics*, Oxford 1964

ת י ק ו ן

במאמרי "הפראגמטיקה ופעולות הדיבור" (קונטרס שלד, עמ' 99) השתבש המשפט האחרון (עמ' 111), וכך צריך להיות:

וטענה זו מוצאת את אישורה בכך, שלא מצאתי (עד כמה שעיינתי) שאחד המילונים יפרש אותו בדרך זו:

"בְּדָאִי" — 1. אל נכון, ללא ספק; 2. לפי הנראה, לפי אומדני. במילונים תמצא רק את המשמעות 1, כיון שהמילונאי רושם את השימוש הסמנטי של המלים, ולא את השימוש הפראגמאטי.

גד ב"ע צרפתי